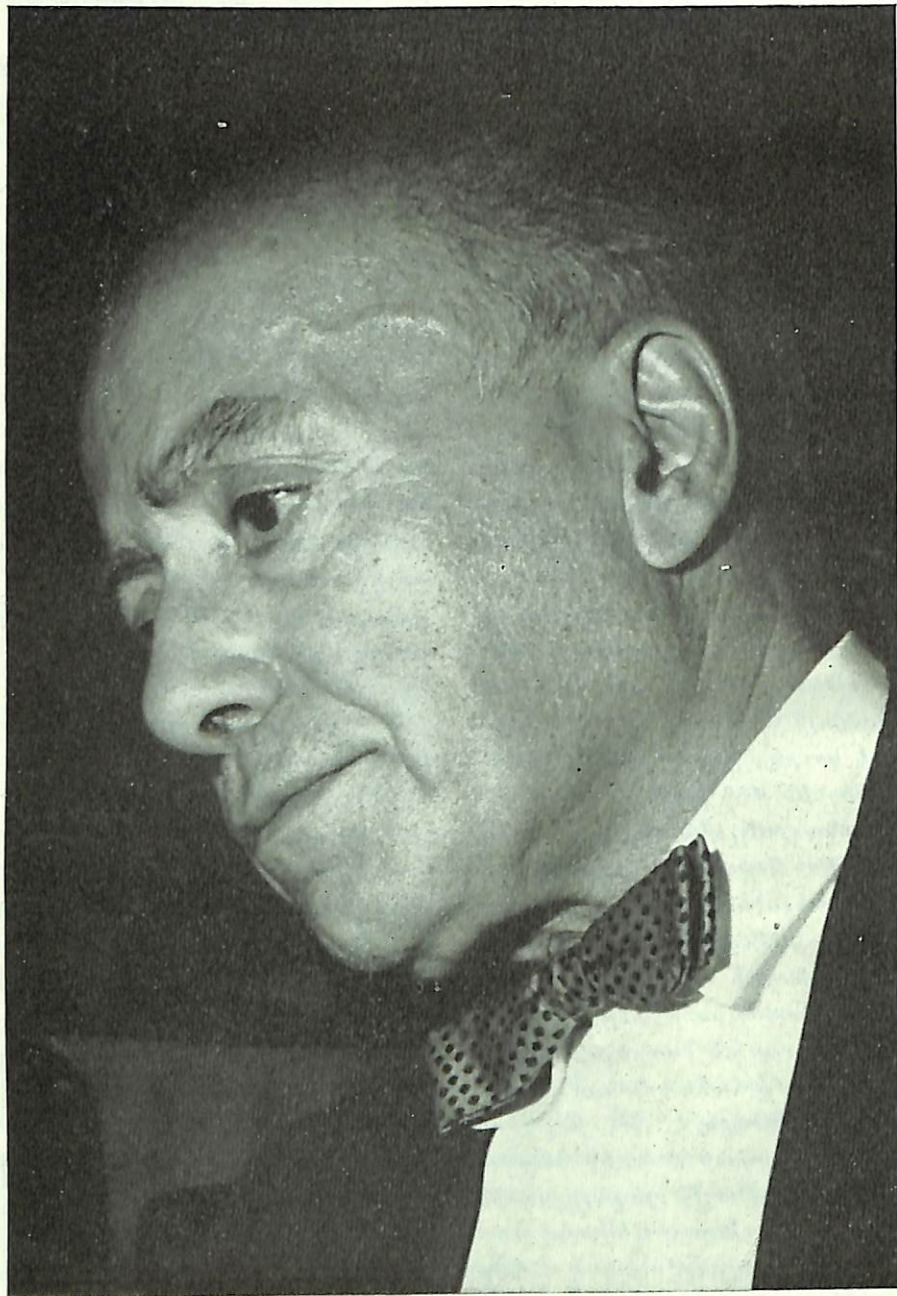

Հ Ա Մ Ա Ս Տ Ե Ղ

ՀԱՄԱՍՏԵՂ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Համաստեղ առանձին զպրոց մը չի ներկայացներ մեր դրականության մէջ, բայց նախապէս ստեղծուած եւ սիրուած դրական հոսանքի մը, որ «գաւառական դրականութիւն» անունի տակ ճանչցուեցաւ, չնորհալի մէկ մշակն է, անձնական գիծերով յատկանշուած: Իր բերած արուեստին եւ իր կատարած դերին համար արժանի է ընդհանուր վերլուծման մը, զոր կատարել փորձեցին օրաթերթեր, ամսագիրներ, մանաւանդ «Բազին» իր 1966ի թ. 1 րապառիկով: Երբ «Բազմալէպ» կը պարաստուէր իր արդար տուրքը բերելու անոր 70ամեակին առթիւ, յորեկարին յանկարծական մահուան դուժը եկաւ ցընցելու իր բոլոր համակիրները եւ միացնելու դանոնք անոր զաւգադին շուրջ:

Մեր ժամանակակից դրականութեան մէջ, որ առաջին միջազգային պատերազմի աւարտէն կը սկսի եւ մեր օրերուն արմազրութիւնները կը խմբէ մէկ հայեացքի տակ, Համաստեղ մին է Հայ Սփիւռքի ամէնէն հայաշունչ ու տոհմային գծին հաւատարիմ գրողներէն: Եղան ուրիշներ ալ, նոյն փորձին հետամուտ, բայց չունեցան անոր համակրելի ոճը: Աւելորդ է տալ անուններ:

Կենսագրական շուրջը գիծեր չունի անոր ապրած կեանքը: Քանի մը համառօտ կէտերու մէջ կ'ամփոփուի մեր ծանօթութիւնը: Ծնած է 1895ին Փէրջէն: Աւարտելէ ետքը ծննդավայրի գիւղական դպրոցը՝ կ'անցնի Մեղրիէի կեդրոնական վարժարանը, չի վերացուի ո՛ր տարին, բայց գիտենք թէ աւարտած է զայն 1911ին: Հոս կ'աշակերտի Տիգրան Աւարհունին (Արարկիւրի նախկին Մերուսի ժան վարդապետին): Առիթ կ'ունենայ

հոս ծանօթանալու իր օրերուն համբաւ վայելող գէմբերուն հետ: Կը կարդայ Բաֆֆի, Ահարոնեան, եւ զուգէ բանաստեղծներէն Սիւսանթո եւ Վարուժան, եւ ինչ որ կ'անցնի ձեռքը: Անձուկ միջապայ մը՝ առանց հորիզոնի, թէեւ խարբերդ այդ ժամանակ կը համարուէր զբոսական շարժումի նախօրրան մը, չնորհիւ թիւաթիւնցի եւ ապա Ռ. Զարդարեանի, որոնց ստեղծած դործը, գաւառական դրականութիւնը՝ սիրուեցաւ Պոլսոյ դրականներէն ալ, եւ Համաստեղ ունեցաւ առաջին հոգեկան տրամադրութիւնները գէպի այդ գիծը: 1912ին ուսուցիչ է գեղջկական դպրոցի մը, ինքը տակաւին անփորձ պատանի: 1913ին ճամբայ կ'ելլէ գէպի Ամերիկա, ուր իր հայրը, տարի մը առաջ, մեկնած էր: Հոս մտքին հորիզոնը կը լայննայ, շփուելով զազուլթահայ համայնքի դրական շրջանակներուն հետ, մանաւանդ «Հայրենիք» օրաթերթի եւ յետոյ համանուն ամսագրի: 1914ին կը յաճախէ Պոսթոնի Հարվըրտ համալսարանը իր ունեղիւր, հաւանաբար փրկիւթիական ու դրական մասնաճիւղերուն: 1915ին Նիւ Եորք է, նետուած բանուորական կեանքի հոսանքին, կոչիկի դործատան մը մէջ: Հոն կը մնայ հաւանաբար քանի մը տարի: Գաղտնալով Պոսթոն՝ կը կապուի այդ օրերուն հրատարակուող հայ պարբերաթերթերու հետ, ոչ կանոնաւոր ու հաստատուն եղանակով, այլ պատուով ինքնակամ, իր պարապոյ ժամերուն օգտագործումով: Կեանքը շահած է գիմկոկրափի աշխատանքով:

Համեստ, երկչոտ եւ լռակեաց գիւղացի պատանին, պէտքը ունեցած է միջոցի, բարեբար ձեռքի մը, որ զայն նետէր զբոսական

լակահնութեան ծոցը: Ռուբէն Դարբինեան, «Հայրենիք» ամսագրի վաստակաւոր խմբագրատեղը, արդիւնք ունի որպէս քաջալերիչ՝ Համաստեղի սկզբնական շրջանին: Մենք այսօր կրնանք իրեն պարտիլ՝ այն ինչ որ եղաւ Համաստեղ եւ տուաւ հայ դրականութեան: Բայց նախ քան «Հայրենիք»ի հետ կապուելը, Համաստեղ «Փիւնիկ» եւ «Նաւասարդ» թերթերու մէջ (Միացեալ Նահանգներու հայ դրական հանդէսներու փորձեր՝ 1918-1920ի տետները), կ'երեւի աննշան դրութեամբներով, արձակ ու չափածոյ բանաստեղծութիւններով: Ան դեռ չէր գտած իր բուն հունը:

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Համաստեղ նախ կը նետէ ինքզինքը բանաստեղծութեան դիրքը, տալով վկայութիւն իր գերզայնիկ հոգեկանին եւ «գեղեցիկ» իր պաշտամունքին. բայց որովհետեւ ան տակաւին կը խորխորէր մութին մէջ՝ փնտռելով ձեւը իր արտայայտութեան, անոնք չեն առած ձեւական կատարելութիւն եւ արդիւնք են վայրկեաններու ներշնչումին, առանց մեթոտիկ ու լուրջ աշխատանքի: Իր անդրաշիկ դրութիւններն եղան. Ստուերներ («Հայրենիք» օրաթերթ, 1917, 15 Դեկտ.) տխուրսով, զողորմիկ էջ մը, որ անդրադարձութիւն մըն է կեանքին, որ հազիւ սկսած՝ կը խոնարհի իր արեւմուտքին: Կ'արժէ ծանօթանալ այս կտորին.

ՍՏՈՒԵՐՆԵՐ

- Երազն ի՞նչ է, մայր:
- Լոյս ստուերն է կեանքին, գաւախ,
- Որ գիշերը լուսնը կ'իյն տակ կ'արտասուէ:
- Բայց, գիշերին մէջ աստղեր ալ կան, մայր:
- Աստղերը լուսաբեւ թիթեռնիկներ են, գաւախ,
- Որ լուսնին շուրջ կը դառնան.
- Կը դառնան, միշտ կը դառնան,
- Մինչեւ անոնց քեւերն այրի՝
- Աստղերն դառնան:
- Ա՛, մայր, թիթեռնիկ մը այրեցաւ:
- Կայրին, կ'իյնան, արշալոյսի կարմիր շէմֆին,
- Կը քափին, գաւախ,
- Մինչեւ արեւն անոնց սիրող սիրտն ալ այրէ:

— Ի՞նչ աղուոր է, ի՞նչ ալ սիրուն, մայր,
 Տե՛ս, արեւը ծովուն մէջէն, փրփուրներէն կը
 [ցաքի:
 — Շուֆիդ նայէ՛, գաւախ, դէպ'արեւմուտք կ'եր-
 [կարի:

Բայց, սակէ առաջ ունի ուրիշ երկու ուսանաւորներ ալ, ստորագրուած մին Համաստեղի, միւսը Համաստեղ, որոնք շատ հաւանաբար իր կեղծանունին, տակաւին իր վերջնական կերպարանքը չստացած ձեւերն են. Համաստեղի կ'զերծ ակնարկութիւն է անշուշտ իր կեղծանունին առաջին տառին: Այս կեղծանուններով ստորագրուած ուսանաւորներն են. Երքանք մեհեանն հաւատքին (ստորագր. Համաստեղ, «Հայրենիք» օրաթ. 1917, Նոյեմբ. 10), եւ Երեմ Զահերը բոսոր (ստորագր. Համաստեղ, «Հայրենիք» օրաթ. 1917, Նոյեմբ. 24): Այս վերջինը ունի փափուկ զգացումներու գեղեցիկ համադրութիւն մը, ներշնչուած ջարդերու ահաւոր պատկերներէն, զորս ինքը հեռուէն միայն ապրած է: Կտորը, թէեւ նմանութիւն մըն է Դ. Վարուժանի «Առկած ճրագ»ին, սակայն կը պարունակէ արտայայտութեան, ալլապէս ինքնատիպ կոչուելու նորութիւններ.

«Կոյս, ալ վառէ՛, կարմիր քանդակ, երազիս,
 Եօր աստղերով, Եօր կոյսերու հաւատով,
 Եւ քող հոսող մերկութիւնդ ծուփ առ ծուփ
 Հատնող լոյսին շողերու հետ արիւնի:

Կոյս, ալ վառէ՛ արծաթ քանդակ հաւատիս,
 Եօր կանքեղով, Եօր բուրվառի հաւատով,
 Եւ քող ծաղկին ծննդանքերուն հետ հնչուն՝
 Նուռ շրթներուդ ծիծաղները հեքանոս:

Կոյս, ալ վառէ՛, աստղահիւս քանդակ հաւատիս.
 Արիւնի այս վերջալոյսին տօնական,
 Օ՛ն, կոյս, պարէ՛ լուսնը կ'իյն հետ դարձադարձիկ
 Եօրը հարսի՝ Եօրը ֆօղով քափանցիկ:

Ա՛լ դադրէ՛, կոյս, վառելէ.
 Զի հաւատիս տաճարին
 Ուխտի եկող աստուածներու սեղանին
 Գիւնին արիւն է դարձեր:

Ա՛, ա՛լ դադրէ, մի՛ վառեր.
 Զի աստղերը խորհուրդի պէս խաչուեցան,
 Ինչպէս խաչուող լոյս հոգիները ցեղիս:

Ա՛ ա՛լ դադրէ, մի՛ վառեր.
 Զի աչքերուդ մէջ արդէն
 Արիւնի ծով մ'է պաղեր:

Ու երազի ու հաւատի ու կեանքի
 Երեք քանդակ հաւատի պէս մերկ, անֆօղ՝
 Արիւնի մէջ մարեցան:

Յաջորդ տարին, նոյն թերթին մէջ տը-
 ւած է արձակ բանաստեղծութիւն մը՝
 Ստուերներ («Հայրենիք» օրաթ. 1918,
 Փետր. 9) եւ յետոյ քնքուշ ոտանաւոր մը
 վերջալոյսի ներքեւ խորագրով («Հայրենիք»
 օրաթ. 1918, Ապրիլ 13): Յաջորդա-
 րար «Փիւնիկ» ամսագրին մէջ ստորա-
 գրած է աւելի թիւով կտորներ, այսպէս՝
 զարձեալ Ստուերներ վերնագրով («Փիւ-
 նիկ», Ա. տարի, 1918, թ. 1) արձակ բա-
 նաստեղծութիւն մը՝ որ սուղ ու արտամու-
 թիւն է. Չարչարուած մերկութիւններ
 (անդ, 1918, թ. 3), լուսնկայի տակ գի-
 շերային խորհրդածութիւն մը. Ծովու
 սեւիկներ (անդ, թ. 5), ուր արդէն ոտա-
 նաւորը կ'առնէ ներդաշնակ կշռոյթներ.
 Եօրը իշխանուիկներ, Թարգմանածոյ
 տոսմ մը (անդ, 1918, թ. 6-79). Թափօրը,
 Ecce Homo, Սպիտակ գիշերներ (անդ,
 թ. 8-10). Դիւանաբը (անդ, 1918, թ.
 11), ուր կ'երգէ Յիսուսի հրաշագործու-
 թիւնները արձակ բանաստեղծութեամբ.
 Ave Maria (անդ, 1918, թ. 12) խորհրդ-
 դապաշտական պատկեր մը: Դարձեալ
 «Փիւնիկ»ի մէջ կ'երեւին Անթիմերը
 (1919, Բ. տարի, թ. 1), Գերեզմանա-
 փորները (անդ, 1919, թ. 3, 4), կեանքի
 ունայնութեան վրայ տոսմախօսական ձե-
 ւով գերբնականական պատկեր. Նկար-
 ներ (անդ, 1919, թ. 6-7), կարճ բանա-
 ստեղծութիւն մը նկարչական խորքով,
 ուր կը պատկերացնէ Առաւօտը – Երեկոն
 – Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 3), տոսմախօսութիւն մը, ներշնչուած
 Գիշերը, պատմառի մը վրայ նետուած
 ցանուցիւր դոյներով. Սեւ կառուն (անդ,
 1919, թ. 11). Մահուան տեսիլներ (անդ,
 1920, թ. 1), ուր ջիւղ ու երանդ կը ցու-
 ցնէ. վերջալոյսի հետ (անդ, 1920, թ.
 3), տոսմախօսութիւն մը

խիտ ու կուռ եւ չափուած արտայայտութեամբ: Հարկ էր կրկնել, շեշտել, զօրացնել զէպքը իր մանրամասնութիւններով, շարժումը աւելի եւս զգալի դարձնելու համար: Անշուշտ մշակումի եղանակին մէջ՝ կարելի էր զրական աւելի զուսպ եւ ամուր արտայայտութիւն մը ունենալ. սակայն Համաստեղ զայն ուզած է զիւրին մարդերուն մտայնութեան պատշաճեցնել, անոնց խօսակցութեան ու կեանքին համաձայն ընթացք ու շարժում ստեղծել:

Այս տեսանկիւնէն դիտուած Այծեառումարը կը դառնայ զրական յայտնութիւն մը մեր մատենագրութեան մէջ, խոր տեսութիւն մը կեանքի իմաստասիրութեան, որ բնական կարգի օրէնքներով կը բացատրուի ու կը դառնայ իր նշանակութիւնը «մաքրորդութիւն» ու «միքրորդութիւն» համեմատութիւններու չափադանցուած դադարաւոր: Թէ ի՞նչպէս Համաստեղ եկած է այս հետեւութեան, ստեղծելով համամարդկային տառի մը գաւեշտական այս պատկերացումը, է՛հ կարելի ստուգել: Անշուշտ մտածութեան մը արդիւնք է: Թերեւս Ամերիկայի հսկայական կեանքին ու շարժումին ազդեցութիւնը, թերեւս Մեքսիկոյի խորհուրդին ու մարդկային ընկերութեան դատապարտելի տարաքննութեան վրայ իր զգուհի խորհրդածութիւնները՝ անոր շարժառիթ տրուած են: Այծեառումարի նիւթին ծիծաղելիութիւնը ինքնին կը բացատրէ Համաստեղի երգին խոր նշանակութիւնը, շեշտելով թէ ի՞նչպէս մարդկութիւնը յաճախ անիմաստ ու ոչինչ արարքներէն կը ստեղծէ իր հոգեկան եւ նիւթական պայքարները, մարդկային չարատանջ եռուղեան ու տաղնապները: Գործը եղեր-երգութիւնն է, ուրեմն, մարդուն՝ որ պատմութեան մէջ յայտնուած է նախ իր անտառներու բնակիչ, ենթակայ սնահա-

ւատութիւններու, Սարսափի ազդեցութիւններուն, եւ քաղաքակրթութեան միժմարին մէջ ալ՝ փառասիրութեան ու տիրապետութեան ողիւն ահամայ զոհը: Այս տեսակէտներն են, հաւանաբար, որ մարմին տուած են անոր յղացքին, եւ որովհետեւ ան իր մարդերը ունի, զիւրի միտմիտ բնակիչները, տառի զործողութիւնը դրած է հոն՝ ուր իր շարժումները աւելի արագ ու զիւրին պիտի ըլլային իրեն համար:

Այծեառումարի հատորին կցուած են «Ուրիշ բանաստեղծութիւններ» ու ամփոփում մը: Ասոնք նորութիւններ չեն պարունակեր, ոչ սճական տեսակէտով եւ ոչ ալ բովանդակութեան կողմէ: Մաս մը անոնցմէ «Հայաստանի լեռներու սրնդահարը» թատերախաղին մէջ երեւցածներն են, ինչպէս եւ չոպաննիս, Նաշխուհակ եւն., որոնք երգի համար հաւանաբար զրուած են՝ ձայնական կառոյցով: Բարոյախօսական են միւսները, ինչպէս Հիմ հեֆեսքը, եւ հայրենասիրական՝ ինչպէս եւ կը նախնաւ քեզ, հասուն ու փորձառու մարդու մտածութիւններով, առանց իսկական բանաստեղծութեան մը հանգամանք տուած ըլլալու: Այս բոլոր բանաստեղծութիւններուն մէջ (լայն իմաստով մը ըսուած) գրեթէ միշտ գիւղն է, որ այլ եւ այլ պատկերներու տակ կ'արթնայ իր մէջ եւ հոգին սիրովը ջերմացած՝ կու տայ ներշնչումներ: Զրացուած էջ մըն է, դուրսէ, Մայրն իմ անոյշը, նուիրուած մօրը եւ զետեղուած դարձեալ զիւրական միջավայրի եւ յուշերու չրջանակին մէջ: Քնարական շուշը, զոր երիտասարդ Համաստեղ գրած է իր նախնական կտորներուն մէջ, նուրը զգայնութեամբ թրթռուն, հոս այլեւս չենք դառնար:

(Շար. 1)

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

ՀԱՄԱՍՏԵՂ ԳԻՒՂԱԳԻՐ

1966ի ընթացքին, Հայ Գրականութեան Մրգաստանին մէջ, անողոք մահը, շանթաւար տաղալեզ պտղառատ ծառեր եւ իրենց ամբողջական ծաղկումը չբոլորած տաղանդներ:

Ասոնցմէ ամէնէն պտղալիցը, Աւագ սերունդի պատկանող, Հայ Գիւղի անմրցելի նկարիչ՝ Համաստեղն էր անտարկոյս:

Համաստեղի զրական տաղարէզ մուտքը եղաւ յայթական: Եթէ իր առաջին բանաստեղծութիւնները գրուելու պարագաներ չեն, սակայն իր առաջին պատմութեամբ, մաքուր բոլորով ու թոյրով եւ կարելի բոլոր մանրամասնութիւններով:

Կատարեալ է Համայնագրական Հայ Գիւղին:

Գիւղէն անբաժան ու զիւրին իմաստ տուող կայ Հայ Գիւղացին, մինչեւ ողնուծուծ կը ծնանայ, իր բարի եւ թերի կողմերով, հաւատարմութեամբ եւ նախապաշարմունքով, առօրեայ մտահոգութիւններով եւ տառապանքով, ասացուածքներու եւ պատկերաւոր խօսքերու հարուստ պաշարով, վերջապէս Հայ Գիւղացին իր ամբողջականութեամբ:

Ըլլա՛յ Արեւելահայ, ըլլա՛յ Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ, ունեցած ենք մէկէ աւելի տաղանդաւոր գիւղացիներ: Արուսեան, Պոօչեան, Գ. Սրուանձտեան, Հրանդ (Մ. Կիւրճեան), Գեղամ, Թլկատինցի, Ռ. Զարգարեան, Օշական, եւլն, որոնք մեծապէս հարստացուցած են մեր գիւղացիութիւնը:

Այս անթիւ բարեմասնութիւններու վերայ, կարելի է աւելցնել նաեւ, որ Համաստեղ, եթէ փորձած ըլլար զրական ուրիշ սեռեր եւս, օրինակ՝ շարժանկարի

յարմարցուած վէպեր, հովուերգութիւն, եւայլն, որոշ յաջողութիւն մը արձանագրած պիտի ըլլար անտարկոյս:

Եթէ օր մը, ժամանակը՝ իր աւերիչ թաթով եղծէ Համաստեղի արժանիքներէն շատերը եւ ժանդ կապէ անոր զործերէն, որոշ մէկ մասը, իրր գիւղագիր սակայն, անիկա պիտի զիմանայ երկար, առաջնակարգ տեղ մը պահելով Հայ Գրականութեան մէջ:

Համաստեղի կախարդական գրիչին ներքեւ, Հայ Գիւղը կը վերակենդանանայ, կը շնչէ եւ մեր առջեւ կը պատկերանայ իր բովանդակ զրաւութեամբ, մաքուր բոլորով ու թոյրով եւ կարելի բոլոր մանրամասնութիւններով:

Կատարեալ է Համայնագրական Հայ Գիւղին:

Գիւղէն անբաժան ու զիւրին իմաստ տուող կայ Հայ Գիւղացին, մինչեւ ողնուծուծ կը ծնանայ, իր բարի եւ թերի կողմերով, հաւատարմութեամբ եւ նախապաշարմունքով, առօրեայ մտահոգութիւններով եւ տառապանքով, ասացուածքներու եւ պատկերաւոր խօսքերու հարուստ պաշարով, վերջապէս Հայ Գիւղացին իր ամբողջականութեամբ:

Ըլլա՛յ Արեւելահայ, ըլլա՛յ Արեւմտահայ Գրականութեան մէջ, ունեցած ենք մէկէ աւելի տաղանդաւոր գիւղացիներ: Արուսեան, Պոօչեան, Գ. Սրուանձտեան, Հրանդ (Մ. Կիւրճեան), Գեղամ, Թլկատինցի, Ռ. Զարգարեան, Օշական, եւլն, որոնք մեծապէս հարստացուցած են մեր գիւղացիութիւնը:

Այս բոլոր հեղինակներու մէջ սակայն, տառնձնայատուկ տեղ մը կը գրաւէ Համաստեղ, որ իր ինքնատուրութեամբ, ան-